

Bögre Zsuzsanna

A „hazatértek” emlékezete

Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete

Tóth Ágnes történész munkásságának szerves részét képezi a *Hazatértek* című monográfia. A szerző korábbi műveiben a II. világháborút követő időszak kisebbségi politikájával, azon belül is a magyarországi német nemzetiség kitelepítésével, illetve a szlovák–magyar lakosság-cserével foglalkozott. Az előbbi téma folytatásával találkozhatunk jelen kötetben. Közelebbről megismerhetjük azoknak a magyarországi németeknek a sorsát és gondolkodásmódját, akik visszatértek hazájukba kitoloncoltatásuk után.

A kutatott probléma fontossága mellett a felhasznált módszer újszerűségét kell kiemelni. Kevés történész vállalkozik témája interdiszciplináris megközelítésére, ahogyan azt Tóth Ágnes tette. Ugyanis nem egyértelműen történészi feladat az események még élő szereplőinek felkeresése, megszólaltatása, élettörténetük meghallgatása. Erre csak az vállalkozik, akinek fontos a mindennapok világának, a megélt történelem emlékezetének feltárása is. Ezt az utat az oral history művelésével lehet végigjárni, amelynek használata nem éppen „veszélytelen” ma még. Két tűz közé szorulhat az a történész, aki a szóbeli emlékezetet is kutatása tárgyának tekinti. Az egyik oldalon támadhatják azok, akik az írott forrás kizárólagos érvényességére esküsznek, a másik oldalról viszont megjelent a szóbeli források fetiszizálása, érvényességük megkérdőjelezhetetlensége. Egyetlen bölcs megoldás lehet, amelyet a kötet szerzője is felvállalt, az írott és a szóbeli források együttes alkalmazása, a különböző emlékezetek, szemléletmódok közötti egyensúlyteremtés. A kutatás során az oral history és a levéltári források együttesen kerültek felhasználásra, vagyis a hagyományos történészi eljárást és a szóbeli történetek élettel teli érenyeit ötvözte a szerző. Ennek eredményeként egy többretegű, gazdag forrás- és tudásanyaggal rendelkező kötetet tarthatunk a kezünkben.

A történelem sorscsapásait megélt magyarországi német nemzetiség vonatkozásában a *Hazatértek* cím több jelentéssel bír. Utalhat egyfelől a korabeli magyar kormány politikai szándékára, mely a német nemzetiségű lakosságot a kollektív bűnösség elve alapján hazatérésre kényszerítette vissza Németországba, megvonva tőlük magyar állampolgárságukat. Másfelől a mű éppen azokról szól, akik szembeszállva ezzel a politikai akarattal erőnek erejével visszatértek Magyarországra.

A könyvben felvetett probléma politikai összetettségét az első oldalakon bemutatja a szerző, kijelentve, hogy a „hazatérők” a nagyhatalmi, a kül- és belpolitikai és a magyar politikai erők harcának és ellentmondásos döntéseinek szenvedő alanyai voltak. (10. o.) S ha mindehhez még hozzátesszük, hogy a „hazatérők” ügye nem is a II. világháború, hanem az I. világháború után kezdődött, beleértve Trianont s a térség megoldatlan kisebbségi politikáját, akkor válik érzékelhetővé, hogy a múltnak egy nehezen kibogozható labirintusába érkezünk.

A kötet célja annak feltárása, hogy miért akartak a kitoloncoltak visszatérni szülőföldjükre, miért vállalták azt a megalázó helyzetet, hogy vagyonukat elvesztve földönfutóként mégis hazatérjenek, s hosszú hónapokig bujkáljanak hazájukban?

Olvasás közben óhatatlanul felmerül azonban az a kérdés is, hogy miért akarta a magyar kormány elüldözni német nemzetiségét. Erre a kérdésre a szerzőnek egy másik kötete ad kielégítő választ, amelyben részletesebben tárgyalja az I. világháború után kialakult német és magyar nemzetiségpolitikát.¹

A probléma egyik fontos momentuma, a már fentebb említett két világháború közötti ellentmondásos kisebbségpolitika, amit csak nehezített a németek nagyhatalmi törekvése. Ez utóbbi szellemében Hitler meghirdette 1939-ben az asszimilációnak kitett német „népforgácsok” hazatelepítésének programját. Egy évvel később a németek 1940-ben elfogadtatták a magyar vezetéssel a bécsi német népcsoportkedvezményt, amelynek értelmében a Romániától visszacsatolt területek német lakossága önkéntes módon Németországba települhetett. Ezzel a „kedvezménnyel” egyetértett már akkor a magyar kormány, s remélte, hogy később az egész ország területére kiterjeszhető lesz a hazatelepítés programja. Erre vezethető vissza az 1941-es népszámláláskor oly fontossá vált kérdés is, mely azt tudakolta, hogy ki tekinti magát német nemzetiségűnek, vagy „csak” német anyanyelvűnek. A látszólag ártalmatlannak tűnő kérdésre adott válaszokat a háború utáni kitelepítéshez fel tudta használni az akkori új kormány.

Másfelől a háború alatti magyar kormány német orientációja következtében teret kapott, s fokozatosan fel is erősödött a németországi Volksbund. A Volksbund szellemisége elterjedt a magyarországi németiség szervezeteiben, hirdetve a nemzetiszocializmus eszméit. Ez a tevékenység megosztotta a hazai német lakosságot, de feszültséget teremtett a magyar és a német nemzetiségű lakosok között is. Leszögezhető, hogy a német kérdés nem a II. világháború, hanem az I. világháború után kezdődött, s nem helyeződött új alapokra 1945 után sem. Ami tovább bonyolítja a kérdést az az, hogy a német nemzetiség körében a volksbundisták és az SS-hez hűséges katonák mellett megjelentek a „hűségesek” szervezetei is. Ez utóbbiak az előbbiekkal szemben deklarálták a magyar hazához való tartozásukat. Látható, hogy a háború utáni német nemzetiség több csoportra osztható, amely csoportok egymáshoz viszonyított aránya nehezen megállapítható. Egyik csoport a politikával nem foglalkozók voltak, nevezzük most őket „érintetleneknek”. A másik csoport a Volksbund hatása alá került magyarországi németek, és azok, akik még ennél is továbbmenve csatlakoztak az SS-hez. S végül a „hűségesek”, akik kinyilvánították a szülőföldhöz való ragaszkodásukat.

A háború után hivatalosan csak a második csoport kitelepítéséről beszéltek, ténylegesen azonban kormányzati szándékká vált a német anyanyelvűek és a magukat német nemzetiségűnek vallók kiűzése is. Mivel ez a szándék ellenkezett az amerikaiak felfogásával, illetve a lakosság körében itthon is nagy ellenállásba ütközött, a kormány nem mert határozott lépéseket tenni a teljes német nemzetiség kitelepítése ügyében. A tényleges, a bevallott és a lehetséges forgatókönyvek közötti feszültség növelte a félelmet, a bizonytalanságot a kitelepítésre szánt lakosság körében.

A fenti politikai szándék mögött a kollektív bűnösség elvének elfogadása állt, aminek további beláthatatlan következményei lettek. Hogy csak egyet említsek, a magyarországi német lakosság birtokában lévő földterületeket elkobozták, sokszor bizonyítatlan bűnökre hivatkozva. Így a földosztás során a föld nélküli lakosság érdekellentétbe került a birtokkal rendelkező német gazdákkal, ami tovább súlyosbította a kitelepítésre ítélt társadalmi helyzetét.

A kitelepítés 1946. január 19-e és 1948. június 15-e között zajlott Magyarországon. Vorosilov marsall még 500 000 fő kitelepítéséről értesítette a magyar kormányt,² ténylegesen azonban „csak” 166 800 személy kitelepítése történt meg. A nyugati övezetbe 116 ezer fő, a szovjet

1 Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.

2 Uo. 41. o.

zónába pedig 50 000 fő került. A korabeli becslések az országban maradt német nemzetiségűek számát 230 000 főre tették. (16. o.)

A kormány nem akarta befejezni a kitelepítést 1948-ban, az itthon maradt német nemzetiségű személyek közül 110 ezren hónapokon keresztül még bizonytalanságban éltek. Vagyonuktól, politikai jogaiktól megfosztották őket, engedély nélkül nem vállalhattak munkát, és lakóhelyüket sem változtathatták meg. Kiemelendő viszont, hogy mentesítettek a kitelepítés alól 120 000 főt, foglalkozásaik miatt. A bányászokat, ipari munkásokat, mezőgazdasági napszámosokat. A visszaszökők száma 8–10 ezerre tehető, tehát a kitelepítettek 5–6%.

A szerző a történelmi összefoglaló után részletesen bemutatja interjúalanyai demográfiai adatait. Kiderült, hogy összesen 54 érintettet kerestek fel, ami igen soknak és hatalmas munkának mondható, érdemben azonban 45 interjú elemzésére vállalkozhattak. A kutatás során élettörténetbe ágyazott strukturált interjúkat készített a kutatócsoport, amelynek során a kitelepítésre és a visszaszökésre fókuszáltak. Tóth Ágnes imponáló témáismerete egy nagyon részletes interjúvázlat elkészítését tette lehetővé, amely keretek között tartotta a beszélgetést. A szoros interjúvázlat egyszerre lehet előny is és hátrány is. Előnyt jelent a kutató stábjának száma, amikor a téma kényes, vagy esetleg a kérdezőbiztos nem annyira járatos a témában stb. Hátrány viszont abban jelentkezhet, hogy a kérdezett megszokja, hogy emlékezése teregetve van, s így nehezebben indul el asszociációja a kérdésekkel kapcsolatban. A szabad asszociációra azért van szükség, mert csak így bukkanhat elő eddig még ismeretlen fordulat, esemény a témával kapcsolatban. A kötet harmadik fejezetében közölt interjúk bemutatása azonban arra engednek következtetni, hogy a kutatók igen jól használták fel az interjúvázlatokat, meséltették a visszaemlékezőket ameddig csak lehetett, s csak ott tettek fel kérdéseket, amikor az már segítséget jelentett a megkérdezett számára.

A *Hazatértek* történeteit tematikus elemzéssel dolgozta fel Tóth Ágnes. Az élettörténeti interjúk elemzésének ez az egyik lehetséges módszere. Ilyenkor a megkérdezettek visszaemlékezéseiből a kutató maga állít össze egy általánosított verziót. Az elemzőnek figyelnie kell arra, hogy a szóbeli elbeszélések, emlékezetek s a kapott szövegek arról szólnak, hogy „hogyan él a múlt a mában.” Tehát folyamatosan kontrollálnia kell a szöveget egyéb forrásokkal vagy a téma nagyon alapos ismeretével. Jelen kötetben mindkét feltétel megtörtént.

A kötet központi része, a második fejezet öt alfejezetből áll. Az események időrendjét követve az első alfejezetet az „otthon bűdös svábok, itt cigányok vagyunk!” mondat foglalta össze. A „ki vagyok én” kérdésre nem tudtak válaszolni a kitelepítettek, mert sehol sem kelletek. Ennek a problémának a kifejtése során jó egyensúlyt kapott az interjúszövegek bemutatása és azok elemzése. A szerző kiemelte, hogy a kitelepítetteket elbizonytalanította, hogy cigánynak nevezték őket Németországban, jelezve ezzel, hogy ott sem kívánatosak. Ez azért is volt számukra fájdalmas, mert így értelmét veszítette német nemzetiségük miatti szenvedésük.

Második altémaként a „még el sem mentünk, már voltak itt mások” helyzetet tárják elének az interjúalanyok visszaemlékezései. Itt arról van szó, hogy egyszerre zajlott az országban a németek kitelepítése, illetve a szomszédos országokból érkező magyarok kényszeráttelepítése, sőt még a földosztás miatti betelepítés is. Ebből a részből világosan láthatóvá válik a kitelepítettek és betelepítettek közötti ellentét. Az olvasó számára világos lesz az is, hogy a nagypolitika játékszerévé nemcsak az a csoport vált, amelyik elszenvedte a hatalmas akaratát, hanem azok is sokat veszítettek, akik látszólag nyertesnek érezhették magukat. A visszaemlékezések fájdalmasan őrzik a kényszer hatására és az önként (a földosztás miatt) érkezett telepések közötti különbségeket. Azokra haragszanak igazán az interjúalanyok, akik a „készbe beleültek”.

Harmadik kiemelt problémakör lett a „nem fogadtak be minket”, majd ezt követte a „hazavágytunk, ahol a bölcsőnk állt” téma részletezése. A címek az interjúalanyok megfogalmazásai, amelyek emelkedett stílusban fejezik ki az érzelmeiket. Általános tapasztalat, hogy az emlékezet érzelmekkel, értékekkel telített szövegekben jelennek meg, függetlenül attól, hogy iskolázott vagy iskolázatlan-e az interjúalany. Vagyis az elemzőnek nem kell kényszeresen kutatni a szövegekben „jó” mondatok után, valósággal hemzseg a visszaemlékezés árnyalt kifejezésektől.

S végül az utolsó tematikus elemzés a „nem volt semmink, csak az, ami rajtunk volt, az a ruha” problémával foglalkozik. Ebből az alfejezetből derül ki, hogy mindenki, aki hazajött, azt azért tette, mert nem tudott kinn maradni, „mert nekem mind a hét generációm itt született...”. A hazatérés okát többféleképpen magyarázták az interjúalanyok, ami leginkább a szülőföld iránti ragaszkodásban fejezhető ki.

Végezetül érdemes szólni egy módszertani dilemmáról. Mint minden elemzés, amely általánosításra törekszik, veszteségekkel jár. A tematikus elemzés egyik következménye az élettörténetek önértelmező részleteinek elvesztése. A szövegek egyediségéből adódó döbbenetes valóságok így kimaradnak a kutatói beavatkozás során. Ezt a veszteséget pótolta Tóth Ágnes jó érzékkel, amikor a harmadik fejezetben teljes élettörténeteket tett közzé, megadva a lehetőséget a visszaemlékezők önértelmezéseinek megismerésére is.

Egy nagyon alapos, korrekt és újszerű kötettel ajándékozta meg a szerző a téma iránt érdeklődőket.

(Gondolat Kiadó, Budapest, 2008)

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer ■■

SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.